

درس پنجم

اختیارات شاعری (زبانی)

۱. حذف همزه:

گر قبل از همزه ی آغاز هجا صامت ساکنی بیاید، در هنگام نوشتن شعر به خط عروضی، همزهء حذف می شود چنان که می بینید در مصراع اول (ظلمات است) قبل از همزه در فعل «است» صامت «ت» ساکن آمده و به شکل «ظلماتست» تلفظ می شود. در مصراع دوم «محرومی آب ما ببرد» به شکل «مح / رو / می / یا / ب / ما / ب / ا / ب / ا / د» تلفظ می شود.

«گذار بر ظلمات است خضر راهی کو مباد کآتش محرومی آب ما ببرد»

گُ	ذ	ار	ب	ر	ظُ	لَ	م	ا	تسـ	ت	خ	ض	ر	ر	ا	ه	ی	ک	و	

*در هیچ یک از گزینه های زیر حذف همزه وجود ندارد، به جز بیت گزینه ۳

- ۱) بر خاک چو نام او نویسم
 - ۲) بهر هر کشته او جان ابد گر نبود
 - ۳) امروز در جمال تو خود لطف دیگر است
 - ۴) سیب را بو کرد موسی جان بداد
- هر پاره خاک حور و حوراست
جان سپردن بر عاشق ز چه آسان شده است
امروز هر چه عاشق شیدا کند سزاست
بازجو آن بو ز سیستان کیست؟

ام	ر	و	ز	در	ج	ما	ل	تُ	خُ	لُ	طُ	فُ	دی	گُ	رُ	سُ

۱. در کدام گزینه حذف همزه صورت نگرفته است؟

- ۱) غرور حسنت اجازت مگر نداد ای گل
 - ۲) همّت طلب از باطن پیران سحرخیز
 - ۳) بتی این کاه را چون کوه سنگین می کند آن گاه
 - ۴) سیل خون از جگر آرید سوی بام دماغ
- که پرسشی نکنی عندلیب شیدا را
زیرا که یکی را ز دو عالم طلبیدند
چه آتش ها که در این کوه برپا می کنم هر شب
ناودان مژده را راه گذر بگشایید

۲. تبدیل مصوت های کوتاه به بلند:

مصوت های کوتاه در چهار حالت به ضرورت وزن می توانند بلند به حساب آید:

دانش آموزان دقت کنند توجه به این نکات در بیشتر موارد شما را از تقطیع بیت بی نیاز می کند و خیلی آسان به اختیار شاعری پی می برید.

۱. مصوت کوتاه «-» در پایان واژه های مختوم به «ه» نظیر خانه، دانه، لانه، گوشه، نامه، شانه، همه، که، به، ریشه، تیشه، کینه، پونه، سینه، کاشانه و... به ضرورت وزن می تواند بلند به حساب بیاید.

همه کارم ز خود کامی به بدنامی کشید آخر / نهان کی ماند آن رازی کز او سازند محفل ها

هَ م	کا	رم	زِ خُدْ	کا	می	بِ بَدْ	نا	می	کِ شِ	دا	خَر
نَ هان	کی	ما	نَ دان	را	زی	کَ زو	سا	زَنـ	دِ مَحْ	فل	ها
---	u	---	u	---	u	---	u	---	u	---	u
مفاعیلن		مفاعیلن		مفاعیلن		مفاعیلن		مفاعیلن		مفاعیلن	

* هجای دوم مصراع اول کوتاه است و به ضرورت وزن به بلند تبدیل می شود چرا که اولین هجای مصراع دوم، بلند است و چون وزن بیت «مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن» است.

۲. مصوت کوتاه «-» در واژه هایی نظیر «تو، چو، دو» (عدد ۲) و... به ضرورت وزن می تواند بلند به حساب بیاید.

تو کجایی تا شوم من چاکرت / چارُت دوزم کنم شانه سرت

تُ	کُ	جا	یی	تا	شَ	وَمَ	من	چا	کِ	رَتَ	
چا	رُ	قَتَ	دو	زَمَ	کُ	نَمَ	شا	نِ	سَ	رَتَ	
---	u	---	u	---	u	---	u	---	u	---	
فاعلاتن		فاعلاتن		فاعلاتن		فاعلاتن		فاعلاتن		فاعلاتن	

* هجای اول مصراع اول و هجای نهم مصراع دوم که هر دو کوتاه هستند به ضرورت وزن به هجای بلند تبدیل می شوند.

* هر هجای کوتاهی که به بلند تبدیل می شود باید دقت کنیم که معادل آن هجا در مصراع دیگر هجای بلند باشد.

۳. مصوت کوتاه «-» کسره ی اضافه یا همان نقش نمای اضافه که مضاف و مضاف الیه و یا موصوف و صفت با آن به هم اضافه ی می شوند و ترکیب وصفی و اضافی می سازند گاه به ضرورت وزن می تواند بلند به حساب بیاید.

توانا بود هر که دانا بود / ز دانش دل پیر برنا بود

ت	وا	نا	بُ	ود	هر	کِ	دا	نا	بُ	ود
---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

۳. تبدیل مصوت بلند به کوتاه:

هرگاه پس از واژه های مختوم به مصوت های بلند «و» و «ی» مصوتی (چه کوتاه چه بلند) بیاید شاعر می تواند مصوت های بلند «و» و «ی» را کوتاه تلفظ کند و ضمناً بین «ی» و «و» و مصوت هایی که بعدشان می آید برای سهولت تلفظ، یک صامت، که صامت میانجی نامیده می شود قرار می گیرد. مثال: کشتی نوح: کش / تی / ای / نوح

بعد از کشتی که به مصوت بلند «ی» ختم شده مصوت کوتاه «ا» آمده است که بین این دو صامت میانجی «ی» آمده است و در این وضعیت مصوت بلند «ی» که یک هجای بلند محسوب می شود به یک هجای کوتاه تبدیل می شود.

«کنون که کشتی ما در میان موج فتاد اگر چنانکه مجال شنا بود غم نیست»

کُ نونِ کِ کش	تِ یِ مَ ا در	مِ یا نِ مِ	جُف تاد
اَ گر چِ نان	کِ مَ جَ ا لِ	شِ نَ ا بُ و د	غم نیست
-U-U	--UU	-U-U	--
مفاعِلن	فَعَلاتِن	فَعَلاتِن	فَعَل لِن

* در بیت زیر، همهٔ اختیارات شاعری یافت می شود؛ به جز:

«گذار بر ظلمات است خضر راهی کو مباد کآتش محرومی آب ما ببرد»

(۱) ابدال (۲) کوتاه تلفظ کردن مصوت بلند

(۳) حذف همزه (۴) بلند تلفظ کردن مصوت کوتاه

گُ ذارِ بر	ظُ لَ مَ ا تَسَ	تِ خضَرِ رِ را	هِی کُ
-U-U	--UU	-U-U	--
مَ با دِ کا	تَ شِ مَحَ رُ	مِ یا بِ ما	بِ بَ رِ دِ

-UU	- U-U :-U--	--UU	-U-U
-----	-------------	------	------

* در مصراع دوم «محرومی آب» به این شکل تلفظ می شود «مَح رو می یاب» که باید دقت کنید بین مصوت «ی» و مصوت «آ» صامت میانجی «ی» آمده است پس در این صورت هجای بلند مختوم به «ی» به هجای کوتاه تبدیل می شود.

* دانش آموزان عزیز دقت کنید که برخاستن صدای «یا» بعد از مصوت «ی» نشانگر تبدیل مصوت بلند «ی» به مصوت کوتاه است و دیگر نیازی به تقطیع بیت ندارد.

کُ نونِ کِ کش	تِ یِ مِا در	مِ یا نِ مِو	جُف تاد
اَ گر چِ نان	کِ مِ جالِ	شِ نا بُ وِد	غم نیست
-U-U	- - U U	- U - U	--
مفاعِلن	فَعْلَاتِن	فَعْلَاتِن	فَعْل لِن

* در کدام بیت، اختیار زبانی «تغییر مصوت کوتاه به بلند و تغییر مصوت بلند به کوتاه» صورت گرفته است؟

- (۱) داغ محبت است و بس خانه فروز جان و دل
 (۲) باده عقل سوز را داروی بیهوشی مزین
 (۳) آن شکرین لبی که من ناله از او چون کنم
 (۴) سوخت بساط هستیم ریخت بنای طاقتم
- نیست ز روزن دگر روشنی این سرای را
 نیست به سرمه حاجت آن چشم جنون فرای را
 غوطه به زهر می دهد طوطی خوش نوای را
 چند پر از نفس دهم آه شکسته پای را

پاسخ: گزینه ی یک

داغِ مِ حِب	بَ تَس تُ بس	خا نِ فُ رو	ز جا نِ دل
نیست زِ رُو	زَ نِ دِ گر	رُو شَ نِ یین	سَ را یِ را
-UU-	-U-U	-UU-	-U-U
مفاعِلن	مفاعِلن	مفتعلن	مفاعِلن

* هجای ششم مصراع دوم که به کسره ی اضافه ختم شده، چون معادل آن در مصراع اول بلند است این هجای کوتاه می تواند به هجای بلند تبدیل شود.

*هجای یازدهم مصراع دوم بدون آن که تقطیع کنیم متوجه می شویم که حتما باید به هجای کوتاه تبدیل شود، چون برخاستن صدای «یا» بعد از مصوت «ی» نشانگر تبدیل مصوت بلند«ی» به مصوت کوتاه است.

با دِ یِ عَق	ل سوز را	دا رِ یِ بی	هو شی مَ زن
نیست بِ سُر	مِ حَ جَ تان	چش مِ جُ نون	فَ زَا یِ را
-UU-	-U-U	-UU-	-U-U
مفتعلن	مفاعِلن	مفتعلن	مفاعِلن

*بدون آن که تقطیع کنیم متوجه می شویم که هجای دهم مصراع اول که یک هجای بلند است و به مصوت بلند «و» ختم شده و بعد از آن صامت «ی» آمده، به طور قطعی این هجای بلند به کوتاه تبدیل می شود.

*وقتی می خواهیم بدون تقطیع متوجه شویم که آیا این بیت اختیار تبدیل مصوت کوتاه به بلند را دارد باید آن شرایطی را که قبلا گفتیم به یاد بیاورید و ببینید که آیا هجای معادل آن ها در مصراع بعد بلند است یا نه. برای مثال؛ واژه های باده ی- سرمه و چشم که به ترتیب به مصوت «-» و کسره ی اضافه ختم شده اند شرایط تبدیل به هجای بلند را دارند اما چون هجای معادل آن در مصراع دیگر کوتاه است، نمی توانند به هجای بلند تبدیل شوند.

آن شِ کَ رین	لَ بی کِ مَن	نا لَ آ زو	چُ نی کُ نم
غو طِ بِ زهـ	ر می دَ هَد	طو طِ یِ خُش	نَ وَا یِ را
-UU-	-U-U	-UU-	-U-U
مفتعلن	مفاعِلن	مفتعلن	مفاعِلن

*هجای دهم مصراع دوم بدون آن که تقطیع کنیم متوجه می شویم که حتما باید به هجای کوتاه تبدیل شود، چون برخاستن صدای «یا» بعد از مصوت «ی» نشانگر تبدیل مصوت بلند«ی» به مصوت کوتاه است.(طو طِ یِ)

*هرچند در واژه های « ناله، چو، غوطه، طوطی» شرایط تبدیل مصوت کوتاه به بلند فراهم است اما چون معادل این هجاهای کوتاه در مصراع دیگر، بلند نیامده است هیچ کدام نمی توانند به هجای بلند تبدیل شوند.

سوخت بَ سا	طِ هس تی یم	رینخت بَ نا	یِ طاقَ تَم
چند پُ رَز	نَ فس دَ هم	آ هِ شِ کَس	تِ پَا یِ را
-UU-	-U-U	-UU-	-U-U
مفتعلن	مفاعِلن	مفتعلن	مفاعِلن

*هجای دهم مصراع دوم بدون آن که تقطیع کنیم متوجه می شویم که حتما باید به هجای کوتاه تبدیل شود، چون برخاستن صدای «یا» بعد از مصوت «ی» نشانگر تبدیل مصوت بلند«ی» به مصوت کوتاه است.(هس تی یم)

*هرچند در واژه «بساط، بنای، آه، شکسته» که به مصوت «-» ختم شده اند شرایط تبدیل مصوت کوتاه به بلند فراهم است اما چون معادل این هجاهای کوتاه در مصراع دیگر، بلند نیامده است هیچ کدام نمی توانند به هجای بلند تبدیل شوند.

*وزن بیت زیر، کدام است؟

«ای ساقی از آن پیش که مستم کنی از می / من خود ز نظر در قد و بالای تو مستم»

(۱) مستفعلُ مستفعلُ مستفعلُ فع

(۲) مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولن

(۳) مستفعلُ فاعلاتُ مستفعلُ فع

(۴) مفعولُ مفاعلن مفاعیلن فع

ای سا قی	یَ زان پیــــ ش	کِ مســــ تم کُ	نی یز می
U - -	U--U	U--U	--U
مفعول	مفاعیل	مفاعیل	فعولن

در مصراع بالا دومورد تبدیل مصوت بلند به کوتاه وجود دارد که با یک نگاه متوجه می شویم و نیاز به تقطیع هجایی نیست

در رکن اول مصراع «قی» هجای بلند است و به هجای کوتاه تبدیل می شود چون بعد از آن صامت میانجی «ی» آمده است.

در رکن پایانی مصراع نیز «نی» هجای بلند است و به هجای کوتاه تبدیل می شود چون بعد از آن صامت میانجی «ی» آمده است.

نکته: مصوت بلند «و» در کلمات تک هجایی (یک بخشی) مثل «بو،رو،جو،مو...» هیچ گاه کوتاه تلفظ نمی شود. فقط یک استثنا دارد و آن در واژه ی «سو» است؛ به این صورت که مصو بلند «و» در واژه ی «سو» در صورت اضافه شدن این واژه به واژه ی دیگر گاه به ضرورت وزن شعر، به صورت کوتاه (س) تلفظ می شود و یک هجای کوتاه به حساب می آید.

چون کعبه نهاد حلقه در گوش

آمد سوی کعبه سینه پر جوش

آ	مَد	سَو	یِ	کَع	بِ	سِی	نَ	پَر	جَوِش
چُن	کَع	بِ	نَ	ها	د	حَل	قِ	دَر	گَوِش
-	-	u	U	-	u	-	U	-	-

مفعول	مفاعِلن	فَعولن
-------	---------	--------

مرا دردی است اندر دل که درمان نیستش یارا من و دردت چو تو درمان نمی خواهی دل ما را

مَ را در دی_____	سَ تن در دل	کِ در مان نی_____	سَ تش یا را
---u	---u	---u	---u
مَ نُ دَر دت	چُ تُ در مان	نِ می خا هی	دِ لِ ما را

در مصراع دوم بیت بالا سه نوع اختیار زبانی مصوت کوتاه به بلند به کار رفته است:

* «و» عطف، هجای دوم مصراع اول است که به بلند تبدیل شده است.

* «تو» به شکل «ت» که به ضمه ختم شده است و به بلند تبدیل شده است.

* کسره ی اضافی در «دلِ ما» که با توجه به هجای مقابل آن در مصراع اول به مصوت بلند تبدیل شده است.

۱. در کدام گزینه شاعر از اختیار زبانی «تغییر کمیّت مصوّت» استفاده نکرده است؟ ۴

(۱) در معرفت بر کسانی است باز	که درهاست بر روی ایشان فراز
(۲) پدر گفتش اندر شب تیره رنگ	چه دانی که گوهر کدام است و سنگ؟
(۳) شنیدم که مغروری از کبر، مست	در خانه بر روی سائل بیست
(۴) دست بر هر کجا نهی جان است	دست بر جان نهادن آسان نیست

دَ رِ مَع_____	رَ فِت بر	کَ سا نی_____	سَ تَ باز
--u	--u	--u	-u
فَعولن	فَعولن	فَعولن	فَعولن

* در مصراع دوم هجای دوم بلند است و فقط هجای دوم مصراع اول است که شرایط تبدیل بلند به کوتاه را دارد.

پَ در گُف_____	تَ شَن دَر	شَ بَ تی_____	رَ رَنگ
--u	--u	--u	-u
فَعولن	فَعولن	فَعولن	فَعولن

* هشتمین هجای مصراع اول کوتاه است و شرایط تبدیل بلند به بلند را دارد.

دَ رِ خَا	نَ بَرِ رُو	یِ سَا ثَل	بِ بَسْت
--U	--U	--U	-U
فَعولن	فَعولن	فَعولن	فَعَل

*هجای دوم مصراع اول کوتاه است و شرایط تبدیل به بلند را دارد.

۲. در کدام ابیات زیر تغییر کمیت مصوّت بلند رخ داده است؟

الف) تو نه مرد گل بستان امیدی سعدی
 ب) چه دل‌ها بردی ای ساقی به ساق فتنه‌انگیزت
 ج) دست من گیر که بیچارگی از حد بگذشت
 د) هر که سودای تو دارد چه غم از هر دو جهانش
 ه) ای کودک خوب‌رویی حیران

که به پهلو نتوانی به سر خار برفت
 دریغا بوسه چندی بر زنخندان دلاویزت
 سر من دار که در پای تو ریزم جان را
 نگران تو چه اندیشه و بیم از دگرانش
 در و صصف شمایلت سـنخندان

(۱) الف - ب (۲) ب - ج (۳) ج - د (۴) د - هـ

چِ دَلِ هَا بُر	دِیِ بِیِ سَا قِی	بِ سَا قِی فِت	نِ اَن گِی زَت
---U	---U	---U	---U
مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعیلن

دَس تِ مَن گِی	رِ کِ بِیِ چَا	رِ گِیِ یَزِ حِد	بِ گِ دَشت
--U-	--UU	--UU	-UU
فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن	فعلن

۳. در همه گزینه‌ها به استثنای یک هجای کوتاه، بلند در نظر گرفته شده است. ۴.

۱) بهار آمد بهار آمد سلام آورد مستان را
 ۲) زبان سوسن از ساقی کرامت‌های مستان گفت
 ۳) ز اول باغ در مجلس نثار آورد آن‌گه نقل
 ۴) که جان ما را بهار آورد و ما را روی یار آورد

از آن پیغمبر خوبان پیام آورد مستان را
 شنید آن سرو از سوسن قیام آورد مستان را
 چو دید از لاله کوهی که جام آورد مستان را
 بین کز جمله دولت‌ها کدام آورد مستان را

اَ زَانِ بِیِ غَم	بَ رِ خُو بَان	پَ یَا مَا وَر	دِ مَس تَانِ رَا
---U	---U	---U	---U
مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعیلن

*در بیت اول ششمین هجای مصراع دوم به ضرورت وزن به هجای بلند تبدیل می‌شود.

زَ بَا نِ سُو	سَ نَز سَا قِی	کِ رَا مَتِ هَا	یِ مَس تَانِ گَفْت
---U	---U	---U	---U
مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعیلن

*هجای سوم مصراع اول به ضرورت وزن به هجای بلند تبدیل می شود.

چُ دی دز لا	لِ یِ کو هی	کِ جا ما ور	د مس تان را
---U	---U	---U	---U
مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعیلن

*هجای ششم مصراع اول به ضرورت وزن به هجای بلند تبدیل می شود.

۴. ابیات کدام گزینه دارای هر دو نوع تغییر کمیت مصوت هستند؟ ۴

الف) رقصان سوی گردون شوم زان جا سوی بی چون شوم
ب) چونک کلیم حق بشد سوی درخت آتشین
ج) ای صورت عشق ابد خوش رو نمودی در جسد
د) ور جادویی نماید بلند زبان مردم

۱) الف - ب ۲) ب - ج ۳) ج - د ۴) الف - د

رق صان سوی	گر دون شَ وم	زان جا سوی	بی چُن شَ وم
-U--	-U--	-U--	-U--
مستفعلن	مستفعلن	مستفعلن	مستفعلن

*در اولین و سومین پایه ی آوایی مصراع اول هجای بلند «سو» به هجای کوتاه تبدیل می شود و مصوت کوتاه «ی» به هجای بلند تبدیل می شود.

ور جا دو یی	ن ما ید	بن دَد زَ با	ن مر دُم
-U--	--U	-U--	--U
مستفعلن	فعولن	مستفعلن	فعولن

*سومین هجای مصراع اول بلند است و به ضرورت وزن به هجای کوتاه تبدیل می شود چراکه شرایط تبدیل به هجای بلند را دارد.

تُ چُن عَ صا	یِ مو سا	بگ شا بَ رو	زَ بان ها
-U--	--U	-U--	--U
مستفعلن	فعولن	مستفعلن	فعولن

*اولین هجای مصراع اول کوتاه است و به ضرورت وزن به هجای بلند تبدیل می شود چراکه شرایط تبدیل به هجای بلند را دارد.

۵. در کدام بیت هر دو اختیار زبانی «بلند تلفظ کردن مصوت کوتاه» و «کوتاه تلفظ کردن مصوت بلند» دیده می شود؟ ۲

۱) دگر مگوی که من ترک عشق خواهم گفت
۲) قاضی شهر عاشقان بایند
۳) قاضی ار با ما نشیند برفشاند دست را
۴) وکیل قاضی ام اندر گذر کمین کرده است

که قاضی از پس اقرار نشنود انکار
که به یک شاهد اختصار کند
محتسب گر می خورد معذور دارد مست را
به کف قابله دعوی چو مار شیدایی

قاضی یِ شه	رِ عا شِ قان	با ید
--U-	-U-U	--

فاعلاتن	مفاعلتن	فع لن
---------	---------	-------

در تمام ابیات بالا چون واژه ی قاضی به مصوت بلند «ای» ختم شده است و بعد از آن صدای صامت «ی» از آن برمی خیزد پس شرایط تبدیل به هجای کوتاه را نیز دارد. *هجای کوتاه «ی» بعد از مصوت بلند «ای» در بیشتر موارد شرایط تبدیل به هجای کوتاه را دارد.

حسین عباسی دبیر ادبیات ناحیه دوفه